

بازخوانی برخی نمادهای منجی موعود در کاشی های زرین فام کاشان^{*۱}

زهرا دانش آرائی^۲

حسن ستاری ساربانقلی^۳

چکیده

حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف به عنوان امام حی زنده پشتیبان و تکیه گاه معنوی هنرمندان مسلمان در انتظار فرج و امیدبخشی آینده روشن حتی در تاریک ترین روزهای تاریخ این کشور بوده است. نمودهای این انتظار آگاهانه موعود در هنر و تزیینات هنری شاخص اسلامی، نمود عینی یافته است. هدف پژوهش حاضر بازخوانی نمادهای و نشانه های مرتبط با ظهور موعود منجی حضرت ولی عصر مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف در تزیینات نقوش کاشی زرین فام ایرانی است. به عنوان مطالعه موردی نیز کاشی های زرین فام عهد ایلخانی کاشان انتخاب شده است. روش تحقیق بهره گیری همزمان از متون اسلامی به شیوه ای توصیفی و توصیفی - تحلیلی و تحلیل محتوای نمادشناسانه تزیینات نقوش کاشی زرین فام کاشان بوده است. دسته بندی مفاهیم و نمادهای کاشی زرین فام کاشان در چهار محور اعداد - شامل اعداد چهار و شش و هشت - و نیز نقوش تصویری شکلی، نقوش هندسی و نقوش گیاهی - مشتمل بر نمادهای شمس و ستاره و طاووس و سیمرغ و آب و درخت و گیاه - مورد بررسی قرار گرفته و متناسب هر محور وجوه نمادین مرتبط با منجی همراه متون دینی مرتبط مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج حاصل از

۱. این مقاله برگرفته از تز دکتری تخصصی نگارنده اول است که با راهنمایی دکتر حسن ستاری ساربانقلی در دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز در دست انجام است.

* تاریخ دریافت: ۹۹/۲/۳۰ تاریخ پذیرش: ۹۹/۴/۲۱

۲. دانشجوی دکتری تخصصی، گروه معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران (zdanesh.84@gmail.com).

۳. دانشیار گروه معماری و شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران (نویسنده مسئول) (sattari@iaut.ac.ir).

تحقیق بیانگر به کارگیری دقیق نمادشناسی موعود در کاشی‌های زرین فام ایرانی است. دستاوردهای حاصل از تحقیق می‌تواند در بازخوانی هنر و معماری اسلامی ایران از منتظر ظهور منجی و نشانه‌شناسی هنری نمادهای مهدوی مفید باشد.

واژگان کلیدی

منجی، ظهور موعود، حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه، تزیینات اسلامی، کاشی زرین فام کاشان، معماری اسلامی ایران، هنر اسلامی.

مقدمه

انتظار فرج و امید به آینده‌ای روشن حتی در ادوار تاریک این سرزمین نیز جلوه و نمود داشته است. هنر به عنوان زبان فکری پیشرو جلوه‌هایی از این نمود به آینده‌ای روشن و امیدبخش و تجلی ظهور موعود را همواره به معرض نمایش گذاشته است. ایلخانیان در ایران حوالی قرن هفتم و هشتم هجری مصادف با قرن سیزدهم و چهاردهم میلادی حکومت کرده‌اند. به عبارت دیگر، آن‌ها حوالی سال‌های ۶۵۱ تا ۷۳۶ هجری قمری معادل ۱۲۵۳ تا ۱۳۳۶ میلادی حکومت کرده‌اند. در این دوران، علی‌رغم ویرانی‌های بسیار، آثار شکوفایی هنرهایی نیز در این کشور دیده می‌شود که از نمونه‌های آن می‌توان هنر کاشی‌های زرین فام کاشان را نام برد. در این دوره، کاشان به عنوان یکی از منابع عمده تولید کاشی زرین فام بوده است. «کاشان... نشان می‌دهد که تولیدکننده‌ای عمده بوده است». (واتسون، ۱۳۹۷: ۴۵) حتی به نظر می‌رسد که کلمه فارسی کاشی نیز از کاشان اقتباس شده است. هم در نوشته‌های محققین خارجی «موقعیت ممتاز کاشان در ساخت سفال و کاشی‌های زرین فام» (پورتو، ۱۹۹۵: ۳۳) و هم در نوشته‌های محققین ایرانی «اهمیت کاشان در تولید کاشی‌های زرین فام» (کیانی، ۱۳۵۷؛ کیانی، ۱۳۷۹؛ سلیمانی معز، ۱۳۹۴؛ اکبری، ۱۳۹۷) مورد تأکید بوده است. لازم به ذکر است که «در این دوران بناهای مذهبی متعددی بنا شده‌اند که اکثر آنها با کاشی‌های لعاب یکرنگ و زرین فام که در کارگاه‌های کاشان تولید می‌شدند، پوشش داده شده‌اند». (روح‌فر، ۱۳۹۴: ۴۰۳) کاشی‌های زرین فام ساخته شده در کارگاه‌های کاشان در بناهای دیگر ایران حتی کشورهای دیگر هم مورد استفاده قرار گرفته‌اند. پرداختن به وجه معنایی آثار هنری علاوه بر وجه و ظاهر زیبایی، از جنبه‌های مهم مورد توجه در هنر اسلامی بوده و هست. «در هنر اسلامی، طرح و نقش علاوه بر مضمون و زیبایی ظاهری اش، دارای یک معنای درونی

است که چشم جستجوگر بیننده از پس ظواهر به دنبال یافتن آن رمز درونی است» (عنایت، ۱۳۸۷: ۳۴) در فرهنگ نمادها «نماد در معنای اولیه خود نیمه پنهان چیزی است». (چوالر، ۱۹۶۹: ۴۵۳) در هنر اسلامی، نگاه توأمان بهره‌گیری از حس درونی روحی و عواطف هنری هنرمند به همراه بارآیینی، مذهبی، فرهنگی، معنایی، دینی و اسلامی دیده می‌شود. از این رو است که متعالی‌ترین دیدگاه‌های ارزشی دین اسلام در هنر اسلامی همواره نمود داشته و خواهد داشت. «نقش نمادهای مذهبی این است که به زندگی انسان معنی می‌بخشند». (افروغ و نوروزی طلب، ۱۳۸۹: ۱۳) نماد به معنای نماینده و نمود، نما و ظاهرکننده، معنا شده است (عمید، ۱۳۸۳: ۱۲۲۷) و معادل عربی آن رمزا است. واژه سمبل در فرهنگ غرب نیز به همین معناست. «زبان نمادین سمبلیک زبانی است که تجربیات و احساسات درونی انسان را مانند تجربیات حسی توصیف می‌کند. در زبان نمادین، دنیای بیرون مظهری از دنیای درون یا روح و ذهن ما است». (منتخب، ۱۳۸۴: ۱۱۲) محتوای درونی امید به انتظار فرج و آینده‌ای روشن می‌توانسته است محور مشترک تمامی هنرهای رمزی این کشور در دوره‌های اختناق باشد. از سوی دیگر، هنر اسلامی خود فی‌النفسه دارای ارزش‌های نمادشناسی رمزگون بوده است. «منشأ این هنر در محتوای درونی و وجه معنوی اسلام نهفته است» (نصر، ۱۳۸۹: ۱۵-۱۷). کارل گوستاو یونگ در تحلیل نماد می‌گوید:

واژه یا تصویر زمانی يك نماد است که متضمن چیزی در ماورای معنای آشکار و مستقیم خود باشد. نماد دارای جنبه‌ای وسیع‌تر و ناخودآگاه است. (اتحاد، ۱۳۷۹: ۱۱۷)

حقایق متعالی را می‌توان از طریق بیان سمبلیک و رمزگون قابل فهم و بیان و انتقال ساخت. استفاده از زبان رمز این امکان را به هنرمند می‌دهد که بتواند با شیوه‌های بیانی متعددی حقایق متعالی را بیان کند. از سوی دیگر، انتقال معانی و مفاهیمی که رنگ و بوی امیدبخشی و نوید آینده‌ای روشن را در دوره حکومتی غاصب و ستمگر داده و امید و امیدبخشی را در دل‌ها و ضمیر ناخودآگاه مردم این سرزمین روشن نگه دارد، از اهداف پنهان و مستتر هنرمندان این مرز و بوم بوده است. چه چیزی بهتر از نوید و امیدبخشی منجی عالم بشریت! این مقاله بازخوانی نماد منجی موعود را در کاشی‌های زرین فام کاشان مورد بررسی قرار می‌دهد.

وجوه نمادین عددی مرتبط با منجی در کاشی‌های زرین فام کاشان

یکی از وجوه نمادین مرتبط با منجی در کاشی‌های زرین فام وجه عددی است. کاشی‌های زرین فام کاشان عمدتاً در اشکال هشت ضلعی و شش ضلعی دیده می‌شوند. از سوی دیگر، نقش چلیپا مرتبط با عدد چهار و نیز ترکیب دو مربع که متناظر با دو عدد چهار نیز می‌باشد، در این ترکیبات شکلی به طرز غالب و عمده‌ای به چشم می‌خورند. نگرش به اعداد به عنوان دارا بودن معنای نمادین در عرفان اسلامی نیز به چشم می‌خورد. مثلاً ابن عربی «واحدیت حق را علت همه اعداد و کمیات می‌داند و بر آن است که واحد مظهر ذات احدیت است و سایر اعداد نمودار عوالم هستی می‌باشند» (ابن عربی، ۱۳۹۱: ۳۱) برای بیان معانی و مفاهیم، گاه هنرمندان نیز زبان رمزی عدد و اعداد را به کار گرفته‌اند. نمادهای مرتبط با حضرت ولی عصر عدد دوازده و نیز به کارگیری مفهوم ناکجا آباد در بحث اقلیم هشتم با به کارگیری هوشمندانه عدد هشت و نیز ترکیباتی از زیرمجموعه‌های عدد دوازده مثل دو و سه و چهار و شش و هشت. بیشترین وجوه عددی به کار رفته مرتبط با منجی در کاشی‌های زرین فام کاشان اعداد چهار و شش و هشت بوده است. علاوه بر این به کارگیری علم الحروف مبتنی بر علم ابجد کبیر و ابجد صغیر نیز در نوشتن متن‌های کنار آثار هنری با بار نمادین مرتبط با منجی نیز به کار رفته است که البته به دلیل رویکرد مفصل بودن بحث نیازمند مقاله مختص دیگری است.

وجوه نمادین عدد چهار مرتبط با منجی: لازم به ذکر است که چهار به علاوه هشت می‌شود دوازده که همان عدد امام دوازدهم می‌باشد. از سوی دیگر، «چهار عدد مربع است. چهار عنصر خاک، آتش، آب و هوا و چهار جهت اصلی وجود دارد. چهار در ارتباط با زمین و تکامل است» (بروس و میت‌فورد، ۱۳۸۸: ۱۰۶) پس مشاهده می‌شود عدد چهار در ارتباط با تکامل زمین نیز هست. دوران ظهور حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف دوران تکامل بشری است. «مؤمنان، تحت لوای حکومت حضرتش، به تکامل شایسته خویش دست یابند». (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۸: ج ۱، ۱۹۳) در روایات نیز به تکامل علمی و عقلی بشر با ظهور حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف اشاره شده است. (رضوی، ۱۳۸۴). «عدد چهار اشاره به عناصر اربعه، جهات اربعه، مزاج‌های اربعه، فصول اربعه و فصول اربعه عمر دارد». (آقاشریف، ۱۳۸۳: ۱۱۵) چهار جهت اصلی اشاره شده می‌توانند اشاره به همان مفهوم امام عصر و تسلط معنایی امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف بر همه ابعاد داشته

باشند. «عدد چهار نمونه اعلاى عدد مقدس شناخته مى شود». (آقاشريف، ۱۳۸۳: ۱۰۵) نمونه اعلاى فرد مقدس در هر عصر نیز وجود مقدس آقا امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف مى باشند. «چهار نمادى از وحدت و عموميت است» (میتفو، ۱۳۹۴: ۲۹۴) تمامی ادیان بعد از ظهور حضرت مهدى عجل الله تعالی فرجه الشریف برچیده شده و دین اسلام به وحدت و عموميت در کل جهان خواهد رسید. در تفسیر آیه «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ» (توبه: ۳۳) نیز به این معنا اشاره شده است که «در روی زمین دینی به جای نماند، جز آن که مغلوب حجت اسلام گردد». (طبرسی، ۱۳۵۹: ج ۱۱، ۷۶) «این آیه کریمه در شأن قائم آل محمد عجل الله تعالی فرجه الشریف نازل شده و تأویل آن بعد از تنزیل آن است، زیرا که بعد از خروج قائم محمد غالب مى گردد. دین حق که ولایت اوصیاء به حق است بر جمیع ادیان باقی نمی ماند، هیچ دینی و مذهبی مگر این دین حق». (اشکوری، ۱۳۷۳: ج ۲، ۲۵۵)

وجوه نمادین عدد شش مرتبط با منجی: عدد شش نصف عدد دوازده است. از سوی دیگر، «شش عدد بُرد و نماد تعادل، عشق، سلامتی و خوش شانسی است» (بروس و میتفورد، ۱۳۸۸: ۱۰۷) «شش چهار جهت اصلی به اضافه بالا و پایین را تداعی می کند». (نورآقایی، ۱۳۹۳: ۷۴) مکعب نماد جهات شش گانه... است. نماد ثبات و پایداری است. چون شش سطح دارد، نمایانگر کمال است. (نورآقایی، ۱۳۹۳: ۷۴-۷۵) در آیه اکمال بخشی از آیه ۳ سوره مائده چنین آمده است: «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ اتَّمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَ رَضِيتُ لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا فَمَنِ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرِ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» «چون این آیه نازل شد، پیامبر فرمود الله اکبر! که دین کامل و نعمت تمام و خدا از رسالت من و ولایت علی بن ابی طالب بعد از من، خشنود گردید و فرمود: هر کس من مولای اویم، علی مولای اوست. خدایا دوستانش را دوست و دشمنانش را دشمن بدار، یارانش را یاری و دشمنانش را خوار کن». (طبرسی، ۱۳۵۹: ج ۶، ۲۰۴-۲۰۵) «امروز کافران نومید شدند از دین شما... در متابعت ما که اهل البیتیم و از من بترسید در ترک متابعت، امروز دین تان تمام کردم به اقامت نگهبانش و نعمت بر شما تمام کردم به ولایت اهل البیت». (ابوالفتح رازی، ۱۴۰۸: ج ۶، ۲۴۵-۲۴۶). «از امام محمد باقر و امام جعفر صادق علیهما السلام مرویست که این آیه نازل شد بعد از آن که حضرت رسالت صلی الله علیه و آله، حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام را خلیفه خود گردانید در غدیر خم، در حین

انصراف از حجة الوداع و فرمود که من کنت مولاه فعلى مولاه ... پس کمال فرايض الهی به نصب امامت و خلافت اميرالمؤمنين على عليه السلام بوده باشد. (کاشانی، ۱۳۵۱: ج ۳، ۱۸۰-۱۸۱). عدد شش چون با کمال و اکمال رابطه دارد و کمال دین در نعمت ولایت است و نهایت ولایت و ولی عصر نیز حضرت آقا امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف می باشند. از سویی چون شش با تمام جهات مرتبط است، یعنی احاطه کامل بر مکان دارد و این امر از صفات حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف است.

وجوه نمادین عدد هشت مرتبط با منجی: هشت عددی است که به همراه چهار می شود دوازده. «هشت به این دلیل که اولین عدد مکعب دار است، عدد کاملی به حساب می آید». (بروس و میت فورد، ۱۳۸۸: ۱۰۷) در مورد رابطه کمال با مقام ولایت و حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف صحبت شده است. «از سوی دیگر، عدد هشت عدد طالع سعد است». (شیمل، ۱۳۹۵) «رابطه هشت با بهشت در تمام اعصار ادامه یافته است». (شیمل، ۱۳۹۵: ۱۷۲) «هشت از اعداد مقدسی است که از دیرباز در ایران آن را به برترین مرحله در صور متفاوت دانسته اند. هشت بهشت یا هشت مرتبه بهشت یا هشت در بهشت که در عرفان در هشتم در توبه و همیشه باز است». (طهوری، ۱۳۹۱: ۳۴-۳۵) عدد هشت «در رسائل خاکساریه به مقام عارفان اختصاص دارد». (افشاری، ۱۳۸۲: ۱۹۷) «در اندیشه سهروردی و در آرای کربن عالم مثال با عدد هشت و اقلیم هشتم در ارتباط است». (وثیق زاده، حسنی پناه و عالیخانی، ۱۳۹۵). عدد هشت در متون قبل از اسلام هم آمده است. «خدای عزوجل سخن خویش با موسی بگفت، و توریة او را بداد. الواح ها نبشته و چنین گویند که هشت لوح بود». (طبری، ۱۳۵۶: ج ۲، ۳۸۹ و ۳۹۰) عدد هشت علاوه بر این که عدد طالع سعد و آخر نیک و نیک بختی است، در روایات اسلامی نیز همراه با مفهوم مقام امامت و ولایت آمده است. «رسول الله صلی الله علیه و آله مدّت هشت ماه در سحرگاهان به در خانه علی عليه السلام می آمد و می فرمود الصلاة رحمکم الله ... سپس آیه شریفه «إِنَّمَا يَرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً» را با صدای بلند قرائت می کرد، تا همگان بشنوند». (حسکانی، ۱۳۸۰: ۲۳۰) یعنی در متون اسلامی نیز عدد هشت هم به معنای طالع سعد و هم به معنای نمادی از ولایت و امامت آماده است. یعنی هشت که عددی بهشتی است. مثل هشت درب بهشتی. مستقیماً با امامت و ولایت اهل بیت در ارتباط است. از سوی دیگر، می توان در متون کهن ایرانی

عدد هشت را جایی دید که قهرمان و منجی به اقلیم هشتم برمی گردند و به نجات دهندگان و سوشیانت‌های آینده‌ای می پیوندند که در روز موعود بازمی گردند تا جهان را دگرگون سازند. (شایگان و کربن، ۱۳۷۳) به لحاظ شکلی و بصری نیز اکثر کاشی‌ها، زرین فام یا هشت ضلعی اند یا به نحوی با عدد هشت در ارتباط اند. چرخش دو مربع نیز همان عدد هشت را به لحاظ بصری نمود می دهد. شکل ستاره هشت پرنیز به تناوب در کاشی‌های زرین فام ظاهر شده است. در روایات اسلامی تعبیر ستاره درخشان در مورد حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف نیز آمده است:

پیامبر خدا صلی الله علیه و آله: مهدی مردی از فرزندان من است و چهره اش چون ستاره درخشان (محمدری شهری، ۱۳۹۸: ج ۱، فارسی، ۳۷۹).

نمادپردازی عدد هشت به لحاظ معانی باطنی شکلی بصری و محتوایی کاملاً منطبق بر بازخوانی معانی باطنی حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف می باشد.

وجوه نمادین نقوش مرتبط با منجی در کاشی‌های زرین فام کاشان

در بازخوانی نمادین نقوش مرتبط با منجی در کاشی‌های زرین فام کاشان، می توان دسته بندی‌های سه گانه نقوش هندسی طبیعی، نقوش تصویری شکلی و نقوش گیاهی درختی را به تفکیک مورد بررسی قرار داد. مهم ترین نقوش تصویری مشتمل بر نمادهای شمس، ستاره، طاووس، سیمرغ، آب، درخت و گیاه در ارتباط با منجی مورد بازخوانی قرار گرفته است.

وجوه نمادین شکل شمس (خورشید) و ستاره مرتبط با منجی

در کاشی‌های زرین فام کاشان هم به لحاظ فرم و شکل کالبدی و هم به لحاظ محتوا و معنی تعبیر شمس (خورشید) و ستاره به کرات تکرار شده است. «کاشی‌های ستاره‌ای شکل ... با یکدیگر نقطه اوج موفقیت و پیشرفت فنی و هنری سفالگران زرین فام کاشان را به نمایش می گذارند» (واتسون، ۱۳۹۷: ۱۷۴) بررسی تطبیقی نمادشناسی شکل و فرم شمس خورشید و ستاره نیز در روایات متعلق به حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف نشان دهنده رابطه عمیق میان نمادهای خورشید و ستاره و حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف می باشد. هم نقش شمس و هم نقش ستاره به طور نمادین مورد بررسی قرار می گیرند تا رابطه نمادین با ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف بیشتر توضیح داده شود. «شمس تجلی و نمادی از خورشید در هنر ایران

اسلامی به شمار می‌آید». (نامور مطلق و کنگرانی، ۱۳۹۴: ۱۳۵) «توانایی نیروی خورشید، گرمابخشی به زمین است». (بوس و فورد، ۱۳۸۸: ۳۸) «خورشید در حال طلوع، نماد تولد، آفرینش و روشن‌گری است». (اسماعیل‌پور، ۱۳۸۷: ۲۰؛ به نقل از نامور مطلق و کنگرانی، ۱۳۹۴: ۱۳۱) شمس به نور نیز اشاره دارد. «شمس هشت به مقام بسط اشاره داد». (معمارزاده، ۱۳۸۶: ۵۹) «از معانی و مفاهیم ادراکی نمادین نهفته در آن {شمس} می‌توان به نور به عنوان تجلی وجود حق تعالی در آسمان و زمین [اشاره کرد]». (جعفری دهکردی، ۱۳۹۶) «خورشید به عنوان نیروی زندگی بخش» (محمدی، ۱۳۸۷: ۵۱) هم تعبیر نوربخشی حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف به صراحت در روایات آمده است و هم تعبیر خورشید. «امام علی علیه السلام با مهدی ما، حجت‌ها تمام می‌شود. او پایان بخش امامان و نجات بخش امت و نور آخرین است» (محمدی ری شهری، ۱۳۹۸: ج ۱- فارسی، ۳۷۹) تعبیرهای متعدد مربوط به خورشید بارها در روایات مرتبط با حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف اشاره شده است. «هنگامی که امام خودتان را از دست بدهید و به همین حال بمانید تا آن‌گاه که بر شما نمایان شود، هم چون خورشید که سربرزند» (نعمانی، ۱۳۶۲: ۱۷۱) در روایات از حضرت پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم و ائمه معصومین علیهم السلام به صراحت از امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف تعبیر به خورشید پشت ابر شده است. امام همانند خورشید تابان است که جهان را با نور خود جلوه خاصی می‌بخشد. (نعمانی، ۱۳۶۲: ۲۵۷). «به امام صادق علیه السلام گفتم مردم چگونه از حجت غائب نهان منتفع می‌شوند؟ فرمود: همچنان که از خورشید پشت ابر منتفع می‌شوند». (ابن بابویه، ۱۳۸۰: ج ۱، ۳۹۴) «مفضل بن عمر گوید از امام صادق علیه السلام شنیدم می‌فرمود: همانا چون قائم ما قیام کند، زمین به نور پروردگارش روشن شود، و مردم از نور خورشید بی‌نیاز گردند». (شیخ مفید، ۱۳۷۶: ج ۲، ۳۵۷) در نشانه‌های ظهور نیز به طور نمادین به کرات به تعبیر خورشید اشاره شده است. «زمانی که ... خورشید و ماه جمع شده و دور آن‌ها را ستارگان بگیرند». (طوسی، ۱۳۸۷: ۴۷۳) در ذکر نشانه‌های ظهور حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف در کتب روایی متعدد نیز مطالبی راجع به خورشید ذکر شده است. «از امیرالمؤمنین علیه السلام ضمن حدیثی طولانی درباره وقایع زمان ظهور و خروج قائم علیه السلام آمده ... هنگام ظهر رنگ خورشید تغییر می‌کند». (موسوی اصفهانی، ۱۳۹۰: ج ۱، ۱۸۲) در تعابیر متعدد روایی هم لفظ نور که مرتبط با خورشید است در مورد حضرت ولی امر به کار رفته است و هم به این نکته نیز تأکید شده است که بعد از

ظهور حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف مردم با نور حضرت از نور خورشید بی نیاز خواهند شد. «الإمام الصادق: ان قائمنا إذا قام اشرفت الأرض بنور ربها» (شیخ مفید، ۱۳۷۲: ج ۲، ۴۱۰) «إِنَّ قَائِمَنَا إِذَا قَامَ أَشْرَفَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا، وَاسْتَعْنَى الْعِبَادُ عَنْ ضَوْءِ الشَّمْسِ...» (طبری آملی، ۱۴۱۳: ق ۴۸۷). حضرت امام صادق علیه السلام به صراحت در روایتی فرموده اند «در آن هنگام، مردم از نور خورشید و ماه بی نیاز می شوند و به نور امام علیه السلام بسنده می کنند... چون قائم ما قیام نماید، زمین با نور صاحبش روشن گردد و مردم از نور خورشید بی نیاز شوند و تاریکی از بین برود». (مهدی پور، ۱۳۸۸: ۵۱)

نقش و نمود ستاره نیز جزو نمادهای غالب کاشی های زرین فام کاشان بوده است. در متون مربوط به نماد، از ستاره با تعبیر امید و امیدبخشی نیز استفاده شده است. ستاره در تعبیر «امید داشتن» به کار رفته است. (طهوری، ۱۳۹۱: ۳۳) «ستاره نماد الوهیت، تعالی، ابدیت، نامیرایی و امید است» (کوپر، ۱۳۸۶: ۱۹۳) «ستاره مظهر خداوند در شب ایمان است تا مؤمن را از شر تمام موانعی که بر سر راه رسیدن به رسیدن به خداوند است حفظ کند». (حسینی و فراش ابرقوئی، ۱۳۹۳: ۳۵-۳۶) «رئوس بالایی ستاره مظهر نور و معنویت است». (کوپر، ۱۳۸۶: ۱۹۳) «ستاره نشانه ای از امداد غیبی بود که سرانجام فتح و پیروزی را نصیب می کرد و می توانست سرنوشت شوم مقدر را تغییر دهد». (طهوری، ۱۳۹۱: ۳۲) در روایات حضرت پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم و دیگر روایات نیز لفظ و تعبیر دقیق ستاره درخشان در مورد حضرت ولی امر عجل الله تعالی فرجه الشریف به کار رفته است. در حدیث نبوی آمده است «کان وجهه کوکب درّی گویا رخسارش چون ستاره درخشان... است» (اربلی، ۱۳۸۱: ج ۳، ۲۷۰-۲۸۹؛ اربلی، ۱۳۸۲: ش؛ مجلسی، ۱۳۶۳) «پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم: مهدی مردی از فرزندان من است و چهره اش چون ستاره درخشان». (محمدی ری شهری، ۱۳۹۸: ج ۱- فارسی، ۳۷۹). در ذکر روایتی از پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم در مورد معراج و رؤیت حضرت قائم عجل الله تعالی فرجه الشریف نیز تعبیر دقیق ستاره درخشان باز آمده است:

... پیش رفتم، ناگاه دیدم علی بن ابی طالب را و حسن و حسین و علی بن الحسین و محمد بن علی و جعفر بن محمد و موسی بن جعفر و علی بن موسی و محمد بن علی و علی بن محمد و حسن بن علی و حجة قائم عجل الله تعالی فرجه الشریف را که گویا مثل ستاره درخشان است در وسط ایشان. (نوری، ۱۳۸۴: ج ۱، ۱۲۵)

هم در روایت برخی که اقبال رؤیت فیزیکی و ظاهری حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف را

داشته‌اند، از سیمای مبارک حضرت دقیقاً تعبیر به ستاره درخشان استفاده شده است. «پس رویی مشاهده کردم ... مانند ستاره، درخشان». (عراقی، ۱۳۸۴: ۲۵۷) در القاب حضرت نیز لفظ ستاره درخشان آمده است. «نجم به معنای ستاره درخشان است و چنان‌که از کتاب‌های ذخیره و نجم الثاقب نقل شده، از القاب امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف است». (سعیدی، ۱۳۸۷: ۱۹۴) امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف «ستاره‌ای است راهنما». (نعمانی، ۱۳۶۲: ۲۵۷-۲۵۸) در توقیع‌هایی از سوی حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف نیز دقیقاً خود حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف تعبیر خورشید و ستارگان را استفاده فرموده‌اند. تعبیر خورشید در ارتفاع و تعبیر ستاره در امان. «چگونگی استفاده و فیض بردن از وجودم در زمان غیبت، نظیر ارتفاع و استفاده بردن از خورشید است زمانی که به وسیله ابرها از چشم‌ها غایب می‌شود. من امان اهل زمین هستم، هم چنان‌که ستارگان، امان اهل آسمان هستند». (مجلسی، ۱۴۰۳ق؛ مجلسی، ۱۳۱۳ق؛ طوسی، ۱۳۸۷: ۵۱۹؛ دشتی، ۱۳۸۴: خادمی شیرازی، ۱۳۸۵؛ مجلسی)

وجوه نمادین شکل طاووس و سیمرغ مرتبط با منجی

در تصویرسازی پرندگان هم تصویر طاووس و هم تصویر سیمرغ در تصاویر کاشی‌های زرین فام کاشان به لحاظ شکلی و تصویری به کار رفته است. «پرندگان در اسلام به طور خاص نمادی از فرشتگان هستند و آشنایی به زبان آنها به معنی شناخت و آگاهی معنوی است» (شوالیه، ۱۳۸۹: ج ۳، ۱۲۹) مرغ نماد جان (ستاری، ۱۳۸۸: ۸۸)، پرنده «نماد گسترده روح» (هال، ۱۳۸۰: ۳۹)، پرنده در ایران منتقل‌کننده وحی و سروش (جانبز، ۱۳۷۴: ۲۸۹) و به گفته یونگ «این نقش مناسب‌ترین عنصر تعالی است». (جانبز، ۱۳۷۴: ۲۸) طاووس در نمادهای متعددی ذکر شده است که عمده این نمادها می‌تواند تناظر معنایی با حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف داشته باشد. «این پرنده با دمی به شکل بادبزین سمبل خورشید است. دنباله دایره‌ای شکلش نماد طاق آسمان و لکه‌های چشم مانند آن ستاره‌های آسمان‌اند». (بروس و فورد، ۱۳۸۸: ۶۹) طاووس «مظهر بی‌مرگی، طول عمر، عشق، نماد طبیعی ستارگان آسمان» (کوپر، ۱۳۸۶: ۲۵۲)، «طاووس در سنت عرفانی نماد تمامیت است». (شوالیه، ۱۳۸۹: ج ۳، ۲۰۸) در تفکر اسلامی «چشم طاووس ملازم چشم دل است». (کوپر، ۱۳۸۶: ۲۵۲) «شکوه طاووس بیانگر الوهیت، پادشاهی، زیبایی

و عشق است... علامت‌های روی دم طاووس شبیه چشم ستاره و نمادهای خورشیدی هستند» (میتفو، ۱۳۹۴: ۶۰) در ایران «طاووس نشان‌دهنده سلطنت» است. (کوپر، ۱۳۸۶: ۲۵۲) در احادیث متعددی از حضرت پیامبر اسلام ﷺ تعبیر طاووس اهل بهشت در مورد حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف به کار رفته است. «المهدی طاووس اهل الجنة وجهه كالقمر الدری» مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف طاووس اهل جنت است، چهره‌اش مانند ماه درخشانده است. (اربلی، ۱۳۸۱ ق: ج ۳، ۲۸۲؛ ابن طاووس، ۱۴۰۰ ق: ۱۷۸؛ عاملی نباتی، ۱۳۸۴ ق: ج ۲، ۲۴۱) «المهدی طاووس اهل الجنة». (ابن حنبل، ۱۴۰۹ ق: ج ۱، ۱۱۶) «رسول خدا ﷺ فرمود: مهدی طاووس اهل بهشت است». (امین، ۱۳۷۶: ج ۵، ۲۹۴) طاووس جزو القاب حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف نیز می‌باشد. (اسحاقی، ۱۳۸۶) پس تناظر معنایی مفهومی شکل طاووس در کاشی‌های زرین‌فام کاشان می‌تواند بیانگر مفهوم منجی در تمدن اسلامی باشد. از سوی دیگر، سیمرغ نیز به لحاظ شکلی در تصویرسازی‌های کاشی‌های زرین‌فام کاشان مورد استفاده قرار گرفته است. «در روایت‌های عرفانی، سیمرغ بیشتر به صورت نماد حکیمی چاره‌اندیش ظهور می‌کند... نماد آگاهی و دانشوری». (نامور مطلق و کنگرانی، ۱۳۹۴: ۲۰۵) سیمرغ «صورت آشکار سلوک عارفان است تا حضرت خداوندی که همانا سیرالی الله است» (شکرالله‌پور، ۱۳۸۹: ۳۵) اندیشمندانی در تمدن اسلامی مثل شیخ اشراق و عطار نیشابوری و مولانا سیمرغ را نماد انسان کامل و مقصد نهایی عارفان و سالکان و نمادی از جلوه حق معنا کرده‌اند. سهروردی در رساله صغیر سیمرغ (سهروردی، ۱۳۸۸) و رساله عقل سرخ (سهروردی، ۱۳۹۷) و عطار در منطق‌الطیر (عطار، ۱۳۹۲) سیمرغ را ذکر کرده‌اند. «سیمرغ به اعتقاد سهروردی مظهري از حقیقت راستین است و درمان هردردی است و همراهی‌اش ایمنی‌بخش است» (شایگان، ۱۳۷۳: ۳۲ و ۳۱۹) «سیمرغ انسان- مرغ است. انسان بالدار و گوهر انسانیت وی سرشته به حکمت و دانایی است». (ستاری، ۱۳۹۲: ۱۳۳) سیمرغ به منزله رمزی از رمزهای بهشتی (شایگان و کربن، ۱۳۷۳) لازم به ذکر است اشاره شود که قهرمانان ایرانی نظیر رستم در موارد سخت به راهنمایی سیمرغ است که پیروز می‌شوند. «پس سرانجام کار قهرمان ایرانی امری است نتیجه تدبیر سیمرغ» (شایگان و پرهام، ۱۳۷۳: ۳۲۳ و ۳۲۴ به نقل از نامور مطلق و کنگرانی، ۱۳۹۴: ۲۰۶) در شاهنامه «سیمرغ قدرت ماورای طبیعی دارد و حامی رستم و خاندانش است». (کرتیس، ۱۳۸۱: ۵۸) «از جمله معانی عرفانی

سیمرغ می توان به انسان کامل، روح، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، عقل مجرد و فیض مقدس اشاره کرد». (سجادی، ۱۳۷۰: ۴۹۱) همسانی و جایگزینی سیمرغ با پرندگانی مثل هما، عنقا، ققنوس در عرصه های هنر و ادبیات ایرانی و اسلامی دیده می شود. تمامی این پرنده های همسان با نعمت، اقبال، پیروزی، سعادت، خوشبختی، تولد دوباره، عاقبت خیری همراه بوده اند. تمامی این تعبیر در روایت معتبر در مورد منجی موعود صدق می کند. «پیروزی آن را بر همه ادیان» (نعمانی، ۱۳۶۲: ۲۸۷) «ابرهای پیروزی سیل آسا ... ببارد». (ابن بابویه، ۱۳۸۰: ج ۲، ۱۸۵) «منظور از نعمت ظاهری، امام ظاهر و مقصود از نعمت باطنی، امام غائب است که وجودش از دیدگان مردم پنهان می شود و گنج های زمین برای او آشکار می گردد و هر دوری برای او نزدیک می شود». (قطب راوندی، ۱۳۷۸) آن حضرت در روایات به پیروزی دائمی وعده داده شده است. «ظفر و پیروزی آن حضرت عجل الله تعالی فرجه الشریف بر معاندین». (اصفهانی، ۱۳۸۷: ج ۱، ۶) در روایات ظهور حضرت نیز، منادی ای ندا و مژده پیروزی حضرت را خواهد داد. «منادی ای است که از آسمان ندا می کند و صدا از ناحیه دمشق بلند می شود و نوید پیروزی می دهد». (بحرانی، ۱۳۸۴: ۶۶) هم شکل طاووس و هم شکل سیمرغ دارای معانی باطنی بسیار نزدیک با منجی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف در فرهنگ و اندیشه اسلامی است.

وجوه نمادین شکل آب و درخت و گیاه مرتبط با منجی

در کاشی های زرین فام کاشان، نقوش شکلی برگرفته از فرم های طبیعی آب و درخت و گیاه نیز حضور دارند. با تطبیقی نمادهای این نقوش با روایات مربوط به حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف می توان به رابطه معناداری رسید که بیانگر نمود منجی در ساحت معنایی این نقوش دارد. دلیل این که بحث های مربوط به آب و درخت و گیاه یکجا ذکر شده اند این است که در عمده روایات مهدوی مرتبط با حضور آب و درخت و گیاه، تمامی این موارد عمدتاً با هم و یا در قبل یا بعد حدیث سلسله وار آمده است. اهمیت آب در دین اسلام تا حدی است که در کلام خداوند آمده است: «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ» (انبیاء: ۳۰). آب در متن قرآن کریم به همراه تذکر بر ذکر نعمت و تدبیر و نیز لزوم شکرگزاری برای این نعمت آمده است. آب در آموزه های دینی همراه با مفاهیم طهارت و پاکی و وضو و غسل نیز آمده است. به لحاظ نمادشناسی آب «مظهر زندگی، آفرینش،

پاکی و رستگاری، باروری، رشد و تجدید حیات... مادر همه انواع حیات، راز معنوی و بی کرانگی،... جریان زمان در ابدیت» (اسماعیل پور، ۱۳۸۷: ۲۰) «آب منشأ همه مخلوقات... موهبت و رحمت الهی، توان دهی معنوی» (کوپر، ۱۳۸۶: ۲) «خاستگاه همه زندگی... منبع پاکی و سلامت» (میتفو، ۱۳۹۴: ۳۲) نماد زندگی، نماد پاکی و تطهیر، نماد آبادانی، نماد زلالی و شفافیت، نماد آینگی، نماد حرکت (نامور مطلق و کنگرانی، ۱۳۹۴: ۳۲-۳۴) معرفی شده است. آب هم در قصص قرآنی ذکر شده است و هم در وصف توصیف های قرآنی از بهشت و هم در حیات بخشی و زندگی. در عرفان اسلامی نیز مفاهیمی چون جاودانگی و حیات، تطهیر معنوی، معرفت و شناخت و دانش و پیرمراد همراه واژه آب ذکر شده است. ملاحظه می شود که تمامی واژه های مرتبط با آب قرابت معنایی با منجی دارند. نقش های مربوط به درخت اعم از تک درخت یا پوشش گیاهی و گیاه نیز جزو نقش های مهم به کار رفته در کاشی های زرین فام کاشان بوده اند. این درخت یا به عنوان نقشی نظیر سرو یا پوشش گیاهی یا نقش مایه گیاهی یا خطوط گیاهی اسلیمی یا درخت زندگی در زمینه و پس زمینه کاشی های زرین فام کاشان گاه ظاهر شده است. درخت سرو به عنوان نمادهای «درخت زندگی، آزادگی، پایداری، مقاومت، رعنائی و راست قامتی، علو مرتبه» معرفی شده است. (نامور مطلق و کنگرانی، ۱۳۹۴: ۱۶۱-۱۶۲) خود درخت نیز به عنوان «نماد تقدس» (الیاده، ۱۳۹۴)، «درخت هستی» (ابن عربی، ۱۳۹۲)، «درخت وجود» (نصر، ۱۳۹۴)، «درخت طوبی» (رعد: ۲۹)، در متون اسلامی ذکر شده است. در متون روایی از اولیای الهی به منزله گل های بوستان ذکر شده که برکت زندگی سایر مردم هستند. «مثل اولیاء خدا در میان مردم مثل گل های بوستان است که هزاران بوته گیاه به برکت آنها آبیاری می شوند». (نعمانی، ۱۳۶۲: ۱۵۷) نمود گیاه و درخت نیز در روایات مرتبط با حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف بخش های متنوعی دارد. یک بخش از این روایات اشاراتی به وفور گیاه در دوران حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف دارد. «در دوران او اتم نعمتی یابند که مانند آن نعمت ندیده باشند... و زمین چیزی از گیاه خود را ذخیره نگه ندارد». (ابن بابویه، ۱۳۷۷: ج ۱، ۴۱) حضور گیاه در همه جای زمین نیز در برخی روایات بعد از ظهور حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف ذکر شده است. «امیرالمؤمنین علیه السلام فرمود: اگر قائم ما خروج کند، زن، راه می رود میان عراق و شام، نمی گذارد پای خود را مگر بر گیاه». (نوری، ۱۳۸۴: ج ۱، ۲۰۶) «زیاد شدن باران و گیاه و

درختان و میوه‌ها و سایر نعم ارضیه به نحوی که مغایرت پیدا کند، حالت زمین در آن وقت با حالت آن در اوقات دیگر و راست آید، قول خدای تعالی «يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ» (ابراهیم: ۴۸) (نوری، ۱۳۸۴: ج ۱، ۲۱۰) و این بهجت و سرسبزی زمین به همراه شادی درونی و زائل شدن غم‌ها و کینه و کدورت‌هاست. «و زمین گیاهانش را بیرون می‌دهد، و کینه‌ها و کدورت‌ها از دل‌های بندگان زایل می‌گردد». (اصفهانی، ۱۳۸۷: ج ۱، ۱۴۵) «در کتاب غیبت نعمانی ... ذیل آیه شریفه: «يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ» گفته است: مهدی چنین کند و مراد، تبدیل صورت زمین به صورتی دیگر در عهد آن حضرت است؛ به جهت کثرت عدل، باران، اشجار، گیاه و سایر برکات». (نهایندی، ۱۳۸۶: ج ۲، ۱۱۵) «و زمین از گیاه خود چیزی نمی‌گذارد، مگر آن‌که آن را ظاهر می‌کند تا آن‌که زندگان مردگان را آرزو می‌کنند، که ای کاش زنده می‌شدند و می‌دیدند». (نهایندی، ۱۳۸۶: ج ۲، ۱۱۵) در روایات، وجود شریف حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف سبب رویش گیاه و بارش باران در زمین ذکر شده است. «اگر وجود شریفش طرفة العینی در زمین نباشد، اجزای وجود خلق از هم متلاشی خواهد شد، به سبب او باران ببارد و زمین گیاه آرد». (نهایندی، ۱۳۸۶: ج ۳، ۱۹۵) حتی در روایات، حضور حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف سبب ساز گیاه و آب جاری است. «از خصایص وجود مبارك امام زمان و حجت عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف این است که آن حضرت با خواص خود در هر زمین بی‌آب و علفی که منزل فرمایند و مرکب همایونش در آن جا مستقر گردد، فوراً گیاه بروید و آب جاری شود». (نوری، ۱۳۸۴: ج ۲، ۴۸۰) در روایات از شرایط جامعه پیش از ظهور حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف نیز به گیاه کم اشاره شده است: «فقرو فلاکت بسیار شود. باران در غیر وقت ببارد. باران زیاد و گیاه کم باشد». (خراسانی، ۱۳۸۸: ۱۳۱) در صورتی که برای جامعه بعد از ظهور به برکت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف، «گنج‌ها و معادن ظاهر و گیاه و میوه‌ها و افرتا این‌که محتاج به زکات پیدا نشود». (خراسانی، ۱۳۸۸: ۳۴۵) «هنگامی که قائم ماقیام کند، آسمان، باران خود را فرو خواهد ریخت و زمین، گیاهان خود را خواهد رویانید». (رضوی، ۱۳۸۴: ۱۵۹) «امت من در زمان حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، آن‌چنان از نعمت‌ها بهره‌مند می‌گردند که هرگز نظیر آن دیده نشده است. آسمان سیل آسا، باران رحمت را بر آنان فرو می‌ریزد، و زمین چیزی از گیاه و روئیدنی خود را فرو نمی‌گذارد، جز این‌که آن را می‌رویاند». (مردانی، ۱۳۸۵: ۵۳) در حقیقت زمین به برکت ظهور فرخنده حضرت بقیة الله عجل الله تعالی فرجه الشریف در

کمترین زمان ممکن، آباد و سرسبز خواهد شد. توجه به آب و مسیرهای آبی نیز در برنامه حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف ذکر شده است. «حضرت دستور حفر کانالی را در بیابان واقع در بین کربلا و نجف خواهند داد تا بدان وسیله آب به شهر نجف برسد». (صدر، ۱۳۸۴: ۴۷۵) «خداوند باران را از آسمان همواره بر آنها بفرستد و از زمین چیزی از گیاه نماند، مگر این که سبز گردد». (محمّدی اشتهاردی، ۱۳۸۷: ۲۲۶) در روایات مهدوی از وجود حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف در تفسیرهای قرآنی روایی با تعبیر آب نام برده شده است. در تفسیر آیه ۳۰ سوره ملک «قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَّعِينٍ» لفظ «ماء» آب در تعبیر حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف ذکر شده است. «امام باقر علیه السلام (در تأویل آیه) فرمود: اگر امام شما غایب باشد، چه کسی برای شما امام ظاهر می فرستد که اخبار آسمان ها و زمین و حلال و حرام را برای شما بگوید؟ (قرائتی، ۱۳۸۸: ج ۱۰، ۱۶۷) «از امام باقر علیه السلام روایت شده است که مقصود از آیه آخر سوره ملک، امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف است که می گوید: اگر آن امام از شما پنهان شود، نمی دانید کجاست. پس چه کسی برای شما امامی می فرستد که اخبار جهان و حلال و حرام الهی را برای شما بیان کند، ولی به خدا سوگند تأویل این آیه هنوز نیامده است و سرانجام خواهد آمد.^۱ البته در برخی دیگر از احادیث نیز آب جاری در آیه به معنای علم امام علیه السلام تأویل شده است. البته این گونه احادیث تأویل و باطن آیه را بیان می کنند؛ یعنی معنای آب را به مادی و معنوی گسترش می دهند و اشاره می کنند که همان طور که آب مادی مایه ی حیات موجودات است، آب معنوی نیز مایه ی حیات علمی و معنوی انسان هاست. از این رو، وجود امام و علم او آب معنوی بشر است». (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷: ج ۲۱، ۱۷۲-۱۷۳) «در حدیث در تأویل آیه رسیده اگر امام شما از نظرتان غائب گردد، کیست برای شما امام و راهنمای حقیقی بیاورد». (امین، ۱۳۵۴: ج ۱۴، ۳۳) در سال قیام حضرت نیز بارش های باران ذکر شده است. در روایات آمده است که «در سال قیام آن حضرت، بیست و چهار بار باران بیارد که آثار و برکات آن دیده شود». (محمّدی اشتهاردی، ۱۳۸۷: ۲۲۷؛ طبرسی ۱۳۷۶: ۴۲۹) یعنی در روایات، مابین حضور و بارش آب و قیام ولی عصر رابطه ای امکانی در نظر گرفته

۱. ر. ک: کمال الدین، ج ۱، ۳۲۵؛ الغیبة شیخ طوسی، ۱۵۸؛ منتخب الانوار المزیّنة، ۱۹؛ بحار الانوار، ج ۵۱، ۵۲؛ تفسیر نورالقلین، ج ۵، ۳۸۷ (همگی به نقل از رضایی اصفهانی ۱۳۸۷: ج ۲۱، ۱۷۳).

شده است. از سوی دیگر، در روایات ائمه معصومین علیهم السلام، وجود آب و درخت و نیز گیاه نتیجه فیض رحمت حضور امامان اعلام شده است. یعنی حضور آب و درخت و گیاه در زمین مدیون حضرت ولی عصر و اکنون منجی موعود است. یعنی رابطه تنگاتنگی مابین حضور آب و درخت و گیاه با منجی موعود امام حیات ولی عصر وجود دارد. «امام صادق علیه السلام فرموده‌اند: به واسطه ما، درختان، میوه می‌دهند؛ میوه‌ها به بار می‌رسند؛ نه‌رها جاری می‌شوند؛ باران آسمان می‌بارد؛ و گیاه زمین می‌روید. هم چنین شیخ مفید، این روایت را از رسول خدا نقل می‌کند که در حق اهل بیت علیهم السلام فرمود: ... خداوند توسط آنان، عذاب را از اهل زمین دور می‌کند و به خاطر آنان، آسمان بر زمین فرود نمی‌آید. مگر به اذن خداوند. و کوه‌ها از لغزش و اضطراب باز می‌ایستند و باران، مردمان را سیراب می‌کند و گیاهان می‌رویند» (لطفی، ۱۳۸۷: ۹۷) آب در متون دینی مرتبط با منجی موعود از نمادهای مرتبط با شخص ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف بوده است.

نتیجه‌گیری

هنر به عنوان زبان پیش رو همواره منادی ارزش‌های نهفته در بطن جامعه خود بوده است. امید و امیدبخشی و انتظار فرج بخشی مغفول از هنر ایران زمین، به خصوص در دوره‌های اختناق و خفقان بوده است. هنر کاشی‌کاری زرین‌فام کاشان بخشی ارزشمند از هنر این سرزمین است که لایه‌های پنهانی از هنر معناگرایانه مرتبط با ظهور منجی در آن نهفته است. به لحاظ معنایی میان مفاهیم هنری به کار رفته در کاشی‌های زرین‌فام کاشان با نمادها و نشانه‌های مرتبط با منجی موعود در متون اسلامی رابطه وجود دارد. هنرمندان این کشور حتی در تاریک‌ترین دوره‌های فراروی این کشور نیز امیدبخشی و نجات و امید آینده‌ای روشن را با بهره‌گیری از تعالیم اسلامی در آثار خود نمود داده‌اند. شاخصه‌های سمبلیک عددی و نیز نمادهای خاص مهدوی با بهره‌گیری از متون دینی مرتبط با ظهور منجی موعود و تصویرسازی لایه‌های پنهان نمادین مهدوی در تزئینات هنر اسلامی کاشی‌های زرین‌فام بخش مغفولی از هنر کشور اسلامی مان است که جای دارد بیشتر مورد بازخوانی قرار گیرد. دستاوردهای حاصل از این تحقیق، بازخوانی بخش‌هایی از هنر کاشی زرین‌فام براساس دیدگاه مهدوی مرتبط با ظهور منجی موعود است. بازخوانی کاشی زرین‌فام با نمادشناسی اعداد شامل اعداد چهار، شش و هشت و

نیز بازخوانی نمادشناسی نقوش تصویری شکلی، نقوش هندسی و نقوش گیاهی آن مشتمل بر نمادهای شمسه، ستاره، طاووس، سیمرغ، آب، درخت و گیاه، بیانگر رابطه عمیق میان این آثار با لایه‌های موعودشناسانه مورد اشاره در متون اسلامی است. بررسی تطبیقی متون دینی مهدوی در لایه‌های نمادشناسی هنری آثار تزئیناتی کشور - علی‌الخصوص در دوره‌هایی که امکان بیان مستقیم این مفاهیم نبوده است - بیانگر سازوکار معناشناسه خاصی است که هنرمند مسلمان، زبان رمز را برای بیان اندیشه‌های مهدوی در آثارش برگزیده است.

پیشنهاد برای پژوهش‌های آتی: نگارنده براساس دستاوردهای خاص حاصل از تحقیق بازخوانی بصری برخی لایه‌های مهدوی خاص در متون کاشی‌های زرین‌فام - نظیر نقوش چلیپا - را پیشنهاد می‌دهد که به دلیل گستردگی بحث خود نیازمند مقاله یا مقاله‌های دیگری بوده است.

منابع

۱. آقاشریف احمد (۱۳۸۳)، *اسرار و رموز اعداد و حروف*، تهران، نشر شهید سعید محبی، اول.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۸۰)، *کمال الدین و تمام النعمة*، مترجم منصور پهلوان، قم، دارالحديث، اول.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۷)، *کمال الدین و تمام النعمة*، مترجم محمد باقر کمره‌ای، تهران، اسلامیه.
۴. ابن حنبل، احمد بن محمد (۱۴۰۹ق)، *أحاديث المهدی علیه السلام من مسند أحمد بن حنبل*، قم، مؤسسة النشر الإسلامي، پنجم.
۵. ابن عربی، ابوبکر محمد بن علی محی الدین (۱۳۹۱)، *فتوحات مکیه*، ترجمه محمد خواجه‌ای، تهران، انتشارات مولی، چهارم.
۶. ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۰۰ق)، *الطرائف فی معرفة مذاهب الطوائف*، قم، خیام.
۷. ابن عربی، شیخ الاکبر محی الدین (۱۳۹۲)، *درخت هستی (شجره الکون)*، مترجم گل بابا سعیدی، تهران، زوار، سوم.
۸. ابوالفتح رازی، حسین بن علی (۱۴۰۸ق)، *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*، مترجم و مصحح محمد مهدی ناصح؛ محمد جعفر یاحقی، مشهد، آستان قدس رضوی (بنیاد پژوهش‌های اسلامی)، اول.
۹. اتحاد، سوسن (۱۳۷۹)، «سیمای نماد در نگاره‌های ایرانی»، *فصل‌نامه هنر، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی*، ش ۴۶.
۱۰. اربلی، علی بن عیسی (۱۳۸۱ق)، *کشف الغمة فی معرفة الأئمة*، محقق و مصحح سید هاشم رسولی محلاتی، تبریز، بنی هاشمی، اول.
۱۱. اربلی، علی بن عیسی (۱۳۸۲)، *کشف الغمة*، مترجم علی بن حسین زواره‌ای، محقق و مصحح ابراهیم میانجی، تهران، انتشارات اسلامی، سوم.
۱۲. اسحاقی، حسین؛ امید، سپیده (۱۳۸۶)، *کاوشی در مهدویت*، قم، بوستان کتاب، چهارم.
۱۳. اسماعیل‌پور، ابوالقاسم (۱۳۸۷)، *اسطوره بیان نمادین*، تهران، سروش.
۱۴. اشکوری، محمد بن علی (۱۳۷۳)، *تفسیر شریف لاهیجی*، تهران، نشر داد، اول.

۱۵. اصفهانی، محمدتقی (۱۳۸۷)، *مکیال المکارم در فوائد دعا برای حضرت قائم*، مترجم مهدی حائری قزوینی، قم، مسجد مقدس جمکران، هفتم.
۱۶. افروغ، محمد؛ نوروزی طلب، علیرضا (۱۳۸۹)، «مفاهیم مذهبی در هنر عصر صفوی (قالی بافی، خوش نویسی و نگارگری) با نگاهی تاریخی»، *نشریه علمی پژوهشی مطالعات فرهنگ ارتباطات*، پژوهشگاه فرهنگ هنر و ارتباطات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سال ۱۱، شماره ۱۰، شماره پیاپی ۴۲.
۱۷. افشاری، مهران (۱۳۸۲)، *فتوت نامه ها و رسائل خاکساریه*، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۸. اکبری، تیمور (۱۳۹۷)، *سفال زرین فام*، تهران، نشر همپا، اول.
۱۹. الیاده، میرچا (۱۳۹۴)، *رساله ای در تاریخ ادیان*، مترجم جلال ستاری، تهران، سروش، پنجم.
۲۰. امین، محسن (۱۳۷۶)، *سیره معصومان*، مترجم حسین وجدانی؛ علی حجتی کرمانی، تهران، سروش، دوم.
۲۱. امین، نصرت بیگم (مجتهده) (۱۳۵۴)، *تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن*، اصفهان، بی نا.
۲۲. بحرانی، هاشم بن سلیمان (۱۳۸۴ ش)، *سیمای حضرت مهدی علیه السلام در قرآن*، مترجم مهدی، تهران، نشر آفاق، پنجم.
۲۳. بروس، میراندا؛ فورد، میت (۱۳۸۸)، *فرهنگ مصور نمادها و نشانه ها در جهان*، ترجمه دکتر ابوالقاسم دادور؛ زهرا تاران، تهران، نشر کلهر و انتشارات دانشگاه الزهراء، اول.
۲۴. جعفری دهکردی، ناهید (۱۳۹۶)، *ابعاد عرفانی شکل هندسی ستاره هشت پر در معماری اسلامی*، کنفرانس پژوهش های معماری و شهرسازی اسلامی و تاریخی ایران، شیراز، مؤسسه معماری و شهرسازی سفیران راه مهرازی.
۲۵. جمعی از نویسندگان (۱۳۸۸)، *از فرات تا فرات*، قم، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود علیه السلام، سوم.
۲۶. حسکانی، عبیدالله بن عبدالله (۱۳۸۰)، *شواهد التنزیل*، ترجمه احمد روحانی، قم، دارالهدی.
۲۷. حسینی، سیدهاشم؛ فراش ابرقوئی، حسین (۱۳۹۳)، «تحلیل جنبه های نمادین

- شیعی در تزئینات مسجد جامع یزد»، فصل‌نامه علمی پژوهشی نگره، شماره ۲۹، تهران، دانشگاه شاهد.
۲۸. حکیم، منذر (۱۴۲۷ق)، *پیشوایان هدایت*، مترجم عباس جلالی، قم، مجمع جهانی اهل بیت علیهم‌السلام، اول.
۲۹. خادمی شیرازی، محمد (۱۳۸۵)، *مجموعه سخنان، توقیعات و ادعیه حضرت بقیه الله و خیراته علیه‌السلام*، تهران، موعود عصر.
۳۰. خراسانی، محمدجواد (۱۳۸۸)، *مهدی منتظر*، مشهد، نور الکتاب و ضامن آهو، اول.
۳۱. دشتی، محمد (۱۳۸۴)، *فرهنگ سخنان امام زمان علیه‌السلام*، قم، مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین علیه‌السلام، دوم.
۳۲. رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۸۷)، *تفسیر قرآن مهر*، قم، پژوهش‌های تفسیری و علوم قرآن، اول.
۳۳. رضوی، رسول (۱۳۸۴)، *امام مهدی علیه‌السلام*، قم، مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، اول.
۳۴. روح‌فر، زهره؛ حسن، پرتو (۱۳۹۴)، «کاشی زرین فام و کاربرد آن در بناهای مذهبی»، *مجموعه مقالات نخستین همایش هنر تمدن شیعی*، به اهتمام سید عبدالمجید شریف‌زاده، تهران، پژوهشکده فرهنگ و هنر اسلامی و انتشارات سوره مهر.
۳۵. ستاری، جلال (۱۳۸۸)، *روایت‌های هنر قدسی*، تهران، نشر پیکان.
۳۶. ستاری، جلال (۱۳۹۲)، *مدخلی بر رمزشناسی عرفانی*، تهران، نشر مرکز، پنجم.
۳۷. سجادی، سید جعفر (۱۳۷۰)، *فرهنگ اصطلاحات و تعبیر عرفانی*، تهران، انتشارات طهوری.
۳۸. سعیدی، احمد (۱۳۸۷)، *اوصاف المهدی علیه‌السلام*، قم، مسجد مقدس جمکران، دوم.
۳۹. سلیمانی معز، وحیده (۱۳۹۴)، *نگاهی به شیوه تزئین سفالینه‌های زرین فام ایران*، تهران، راشدین، اول.
۴۰. سهروردی، یحیی ابن حبش (۱۳۹۷)، *عقل سرخ*، تهران، مولی، دهم.
۴۱. سهروردی، یحیی ابن حبش (۱۳۸۸)، *صفیر سیمرغ*، تهران، مولی، سوم.
۴۲. شایگان، داریوش؛ کربن، هانری (۱۳۷۳)، *آفاق تفکر معنوی در اسلام ایرانی*، ترجمه باقر پرهام، تهران، نشر فرزاد روز.
۴۳. شکرالله‌پور، فریبا (۱۳۸۹)، «بررسی نقش سیمرغ و دیواز منظر شاهنامه»، *نشریه*

- حافظ، شماره ۷۰.
۴۴. شوالیه ژان، گوبران آلن (۱۳۸۹)، *فرهنگ نمادها*، ترجمه سودابه فضائلی، تهران، نشر جیحون.
۴۵. شیمیل، آنه ماری (۱۳۹۵)، *راز اعداد*، ترجمه فاطمه توفیقی، قم، دانشگاه ادیان و مذاهب، هشتم.
۴۶. صدر، محمد (۱۳۸۴)، *تاریخ پس از ظهور*، مترجم حسن سجادی پور، تهران، موعود عصر سَکَّ اللَّهُ عَلَیْهِ عَصْرُ رُوحِ الشَّهِید.
۴۷. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۵۹)، *تفسیر مجمع البیان (ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن)*، مترجم حسین نوری همدانی؛ محمد مفتاح؛ احمد بهشتی؛ هاشم رسولی؛ ضیاء الدین نجفی؛ علی صحت؛ علی کاظمی؛ ابراهیم میرباقری؛ محمد رازی، تهران، فراهانی، اول.
۴۸. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۶)، *إعلام الوری بأعلام الهدی*، ترجمه محققین مؤسسه آل البيت عَلَيْهِمُ السَّلَام لاحیاء التراث، قم، مؤسسه آل البيت عَلَيْهِمُ السَّلَام لاحیاء التراث.
۴۹. طبری، محمد بن جریر (۱۳۵۶)، *تفسیر*، مصحح و مترجم حبیب یغمایی، تهران، توس، دوم.
۵۰. طهوری، نیر (۱۳۹۱)، *ملکوت آینه ها*، مجموعه مقالات در حکمت هنر اسلامی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
۵۱. طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۷)، *الغیبه*، مترجم مجتبی عزیزی، قم، مسجد مقدس جمکران.
۵۲. عاملی نباتی، علی بن محمد بن علی بن محمد بن یونس (۱۳۸۴ ق)، *الصراط المستقیم إلى مستحقّی التقدیم*، محقق و مصحح میخائیل رمضان، نجف، المكتبة الحیدریة، اول.
۵۳. عراقی، محمود بن جعفر (۱۳۸۴)، *دارالسلام در احوالات حضرت مهدی*، قم، مسجد مقدس جمکران، دوم.
۵۴. عطار، محمد ابن ابراهیم (۱۳۹۲)، *منطق الطیر عطار*، ویراستار محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران، سخن، نهم.
۵۵. عمید، حسن (۱۳۸۳)، *فرهنگ عمید*، تهران، امیرکبیر، هشتم.

۵۶. عنایت، توفیق (۱۳۸۷)، «عناصر هویت و فرهنگ ایرانی در آثار اسلامی»، نشریه کتاب ماه هنر، شماره ۱۸.
۵۷. قرائتی، محسن (۱۳۸۸)، تفسیر نور، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۵۸. قطب راوندی، سعید بن هبة الله (۱۳۷۸)، جلوه‌های اعجاز معصومین، مترجم مجتبی طبری فراهانی؛ غلامحسن محرمی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، دوم.
۵۹. کاشانی، فتح الله بن شکر الله (۱۳۵۱)، منهج الصادقین فی إلزام المخالفین، تهران، کتابفروشی اسلامیة.
۶۰. کرتیس، وستا (۱۳۸۱)، اسطوره‌های ایرانی، ترجمه عباس مخبر، تهران، نشر مرکز.
۶۱. کوپر، جی سی (۱۳۸۶)، فرهنگ مصور نمادهای سستی، مترجم ملیحه کرباسیان، تهران، نشر نو، دوم.
۶۲. کیانی، محمدیوسف (۱۳۵۷)، سفال ایرانی (مجموعه نخست وزیری)، تهران، انتشارات نخست وزیری.
۶۳. کیانی، محمدیوسف (۱۳۷۹)، پیشینه سفال و سفالگری در ایران، ویراست دوم، تهران، نسیم دانش.
۶۴. گرترو، جابز (۱۳۷۴)، سمبل‌ها، ترجمه محمدرضا بقاپور، تهران، انتشارات مترجم، دوم.
۶۵. لطیفی، رحیم (۱۳۸۷)، دلایل عقلی و نقلی امامت و مهدویت، تهران، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف، دوم.
۶۶. مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۳)، بحار الانوار، ترجمه ابوالحسن موسوی همدانی، تهران، کتابخانه مسجد حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف.
۶۷. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۶۸. مجلسی، محمدباقر (۱۳۱۳ق)، توقیعات ناحیه مقدسه، بمبئی، میرزا محمد ملک الکتاب.
۶۹. محمدی اشتهاردی، محمد (۱۳۸۷)، حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف فروغ تابان ولایت، قم، مسجد مقدس جمکران، پانزدهم.
۷۰. محمدی، رامونا (۱۳۸۷)، «نقش خورشید در هنرهای اسلامی»، دوفصل‌نامه تخصصی هنرهای تجسمی نقش‌ماهی، سال اول، شماره دوم.

۷۱. محمدی ری شهری، محمد (۱۳۹۸)، *میزان الحکمه*، مترجم همکار حمیدرضا شیخی، قم، دارالحديث، شانزدهم.
۷۲. مردانی، خیرالله (۱۳۸۵)، *پرتوی از سیمای مهدویت در قرآن و حدیث*، قم، نشر راه قرآن، اول.
۷۳. مفید، محمد بن محمد (۱۳۷۶)، *الإرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد*، ترجمه هاشم رسولی محلاتی، تهران، اسلامیه، دوم.
۷۴. مفید، محمد بن محمد (۱۳۷۲)، *الإرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد*، قم، دارالمفید، اول.
۷۵. معمارزاده، محمد (۱۳۸۶)، *تصویر تجسم و عرفان در هنرهای اسلامی*، تهران، انتشارات دانشگاه الزهرا.
۷۶. منتخب، صبا (۱۳۸۴)، *جایگاه نقوش نمادین یا سمبلیک در هنرهای سنتی*، مشهد، انتشارات نور و حکمت.
۷۷. موسوی اصفهانی، سید محمد تقی (۱۳۹۰)، *مکیال المکارم در فوائد دعا برای حضرت قائم عجل الله تعالی فرجه الشرف*، مترجم سید مهدی حائری قزوینی، قم، مسجد مقدس جمکران، دوازدهم.
۷۸. مهدی پور، علی اکبر (۱۳۸۸)، *پژوهه مهدوی*، قم، رسالت.
۷۹. میتفو، میراندا بوروس (۱۳۹۴)، *دائرة المعارف مصور نمادها و نشانه‌ها*، ترجمه معصومه انصاری؛ حبیب بشیرپور، تهران، نشر سایان، اول.
۸۰. نامور مطلق، بهمن؛ کنگرانی، منیژه (۱۳۹۴)، *فرهنگ مصور نمادهای ایرانی*، تهران، سازمان فرهنگی هنری شهرداری تهران.
۸۱. نصر، سید حسین (۱۳۹۴)، *هنر و معنویت اسلامی*، ترجمه رحیم قاسمیان، تهران، حکمت، سوم.
۸۲. نعمانی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۲)، *الغیبه*، ترجمه احمد فهری زنجانی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چهارم.
۸۳. نورآقائی، آرش (۱۳۹۳)، *عدد، نماد، اسطوره*، تهران، افکار، پنجم.
۸۴. نوری، حسین بن محمد تقی (۱۳۸۴)، *نجم ثاقب در احوال امام غایب*، محقق صادق برزگر، قم، مسجد مقدس جمکران، دهم.
۸۵. نهاوندی، علی اکبر (۱۳۸۶)، *العبری الحسنان*، محقق و مصحح حسین احمدی

- قمی؛ صادق برزگر، قم، مسجد مقدس جمکران.
۸۶. واتسون، آلیور (۱۳۹۷)، *سفال زرین فام/ایرانی*، ترجمه شکوه ذاکری، تهران، سروش، سوم.
۸۷. وثوق زاده، وحیده؛ حسنی پناه، محبوبه؛ عالی خانی، بابک (۱۳۹۵)، «حکمت عدد هشت در هنر و معماری اسلامی»، *نشریه علمی جاوید/ان خرد*، شماره ۳۰.
۸۸. هال، جیمز (۱۳۸۰)، *فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب*، ترجمه رقیه بهزادی، تهران، نشر فرهنگ معاصر.
- Chevalier, (J) *Dictionnaire des Symboles*. Edition, Paris, Laffont, 1969
Porter. V. "Islamic tiles" Brookly. Newyork. 1995

